

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет психології та соціальної роботи
(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра практичної та клінічної психології
(повна назва кафедри)

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: «**Психологічні особливості підлітків, що зазнають стан самотності**»

«Psychological features of adolescents experiencing loneliness»

Виконала: студентка заочної форми навчання
спеціальність 053 Психологія

Луб Марина Леонідівна

Керівник канд.психол.наук, доцент Уханова А.І.

_____ підпис

Рецензент канд.мед.наук, доцент кафедри психіатрії,
наркології та психології ОНМедУ Чернова Т.М.

_____ підпис

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ 4 від 24 листопада 2020 р.

Завідувач кафедри

_____ (підпис)

Псядло Е.М.
(ПІП)

Захищено на засіданні ЕК №
протокол № від 2020 р.

Оцінка / /
(за національною шкалою, шкалою
ECTS, бали)

Голова ЕК

_____ (підпис)

Псядло Е.М.
(ПІП)

Одеса – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ САМОТНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПІДЛІТКІВ	8
1.1. Основні теоретичні підходи до проблеми самотності	8
1.2. Характеристика підліткового періоду становлення особистості.....	16
1.3. Феномен самотності у підлітковому віці як соціально-психологічна проблема.....	26
Висновки до I розділу	33
РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ САМОТНОСТІ У ПІДЛІТКІВ	37
2.1. Організаційно-методичні основи дослідження.....	37
2.2. Опис експериментальної вибірки.....	41
2.3. Методи та методики дослідження.....	45
Висновки до розділу II.....	54
РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ, ЩО ЗАЗНАЮТЬ СТАН САМОТНОСТІ....	56
3.1. Організація та проведення емпіричного дослідження.....	56
3.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження	59
Висновки до розділу III	79
ВИСНОВКИ.....	82
Додаток 1.....	96
Додаток 2.....	100
Додаток 3.....	106
Додаток 4.....	112
Додаток 5.....	115
Додаток 6.....	117
Додаток 7.....	118
Додаток 8.....	118
Додаток 9.....	120

Додаток 10.....	121
Додаток 11.....	122
Додаток 12.....	123
Додаток 13.....	124
Додаток 14.....	125
Додаток 15.....	126
Додаток 16.....	127
Додаток 18.....	129

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасна ситуація в нашому суспільстві характеризується структурними та динамічними змінами, як в соціальній, так і в політичній сфері життя. Ми живемо в той час, коли відбуваються величезні зміни в стилі життя, пов'язані зі змінами соціальних, політичних, економічних та інших основ. Ці зміни носять глобальний характер, і наше суспільство сьогодні опинилося в тому стані, яке раніше назвали б «перепуттям», «переломом», «перестройка». Такі періоди бувають у житті кожного суспільства. Саме тоді людина раптом починає усвідомлювати власну непотрібність і неможливість реалізувати свої особистісні здібності. На рівні суспільства це застій, криза; на рівні людини - розпад вищих цінностей і соціальне відчуження, а отже відчуття покинутості, самотності [8].

Радикальна зміна цінностей і норм на шляху формування свідомості у підлітковому віці може переноситися досить непередбачувано, розрив духовних цінностей теперішніх та попередніх поколінь - це труднощі сьогоденного етапу в розвитку суспільства. Справжній період характеризується атомізацією суспільства, появою однаків навіть в середовищі підлітків, що викликає серйозні виховні проблеми, які потребують невідкладного вирішення. Як наслідок, в молодіжному середовищі стали поширюватися негативні соціально-психологічні явища відходу від соціальної активності, які проявляються в асоціальній поведінці (алкоголізм, наркоманія та ін.), вступ в релігійні та злочинні співтовариства, фундаментом такої поведінки часто стає відчуття самотності [1].

Самотність - одна з найскладніших для сучасної людини психологічних проблем [1, ст.4]. Самотність породжується втратою сенсу буття людини у сучасному суспільстві, але це залежить не тільки від самої людини, швидше це не її вина, а її біда.

Теоретичний аналіз досліджень з проблеми самотності показав, що даний стан вперше в найбільш загостреній формі проявляється в підлітковому віці (Р.С.Вейс [11], І.С. Кон [18], Г.С. Салліван [19], С.В. Малишева [22], О.Б. Долгінова [25] та ін.), коли відбувається пошук власної ідентичності та зв'язків з навколишнім світом.

Переживання безглуздості свого існування актуалізує переживання самотності, беспорядності, страху. Якщо підліток не знаходить підтримки і розуміння у взаєминах з дорослими, то він звертається до таких же однолітків, яких «не зрозуміли» навколишні. Самотній серед дорослих і серед законослухняних однолітків, позбавлений всебічного захисту від зовнішніх домагань, включаючись в асоціальну групу, підліток негайно набуває реальну фізичну, психологічну, моральну і навіть матеріальну підтримку. Це докорінно змінює його самопочуття і формує впевненість, що в групі нікому не вдасться його образити і пригнобити. Включаючись в субкультуру з її нормами і цінностями, неповнолітній набуває широке поле для самоствердження, самореалізації свого Я і компенсації тих невдач, які спіткали його в законослухняному суспільстві. При цьому в асоціальному середовищі максимально реалізується прагнення підлітка до самостійності. Пошук зв'язків між почуттям самотності підлітків і їх асоціальною поведінкою робить дане дослідження особливо актуальним [52].

У світлі всього вищевикладеного стає зрозумілим той факт, що проблема самотності, так само важлива для всіх часів, стала предметом особливого інтересу в наші дні.

Мета дослідження – визначити та вивчити психологічні особливості підліткової самотності.

Завдання дослідження.

У відповідності з метою в нашій роботі вирішувалися наступні завдання:

1. Зробити теоретичний аналіз проблем самотності в контексті психічного здоров'я підлітків, проаналізувавши теоретичні підходи щодо проблеми самотності.

2. Виявити підлітків, що зазнають стан самотності шляхом проведення емпіричного дослідження.

3. Виявити наявність і характер зв'язку між почуттям самотності у підлітків та рівнем і видом демонстрованої ними агресії.

4. Виявити особливості соціалізації підлітків, які зазнають стан самотності.

Об'єкт дослідження: учні 8-11 класів (13-16 років) Лиманської Загальноосвітньої школи I-III ступенів № 1 Роздільнянської районної ради Одеської області у кількості 80 чоловік.

Предметом дослідження є психологічні особливості самотності підлітків.

Методи дослідження. В якості методів дослідження були використані метод теоретичного аналізу спеціальної психологічної, філософської літератури і такі емпіричні методи як тестування і соціометрія. Для кількісного аналізу отриманих даних використовувалися методи математичної статистики, зокрема критерій Дарбіна-Уотсона, коефіцієнт кореляції по Пірsonу. Загальною методологічною та теоретичною основою дослідження є методологічні принципи системності, єдності свідомості і діяльності, детермінізму, психології розвитку, особистісного підходу.

Організація і база проведення емпіричного дослідження. Basis для проведення дослідження була Лиманська Загальноосвітня школа I-III ступенів № 1 Роздільнянської районної ради Одеської області, яка знаходиться в Одеській області, Роздільнянському районі, смт. Лиманському по вул. Гагаріна 8. Для дослідження було вибрано 80 учнів 8-11 класів, віком від 13 до 16 років, з них 40 дівчаток та 40 хлопчиків.

Апробації та публікації.

Тези в матеріалах наукових заходів:

Уханова А.І., Луб М.Л. Гендерні стереотипи у професійній діяльності в Україні. Гендерна конструкція соціуму: історія і сучасність: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції/ (Одеса, 20-21 травня 2020 р.) – Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2020 – 206 с. (118-124с.) ISBN – 978-617-689-368-4

Луб М.Л. Історія становлення психосоматики через теорії та методики. Матеріали до 76-ї студентської наукової конференції. Секція «Факультету психології та соціальної роботи». Підсекції «Соціальна робота та соціальні теорії», «Психологія», 22-24 квітня 2020 р. – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2020. – (210-213с).ISBN 978-617-689-207-6

Структура роботи.

Дана робота складається зі вступу, трьох розділів (2-х теоретичних і 1-го емпіричного), висновків, списку використаних джерел (89 найменувань), 18-ти додатків, а також розміщує 24 таблиці і 4 рисунки. Загальний обсяг роботи склав 129 сторінок.

ВИСНОВКИ

У теоретичній частині роботи були розглянуті різні підходи до розуміння феномену самотності, а саме: психодинамічний напрямок, соціологічний підхід, когнітивний напрямок, екзистенційний напрям. Також були вивчені види самотності по Корчагіній: відчужує самотність, дифузне самотність, диссоціированное самотність і відокремленість. проблематика самотност розглядалася в контексті уявлень про юнацькому віці, кризі і статусах ідентичності.

У ході психологічного дослідження були вивчені особливості підліткової самотності. Отримані дані дозволили підтвердити факт існування підліткової самотності: 41,6% підлітків, які взяли участь у дослідженні, показали позитивний результат за шкалою самотності з дуже високим рівнем, протягом останніх 12 місяців 24 % підлітків відчували себе самотніми, а 28 % зазначили, що зазвичай перебувають у самоті. Щоб дізнатися причину того, що підлітки почувають себе самотніми, ми поставили своїм завданням описати їх особистісні особливості і особливості спілкування. У результаті дослідження, ми з'ясували, що підлітки з високим рівнем самотності показують знижені бали по комунікативним здібностям, на нашу думку це говорить про те, що такі підлітки мають меншу спрямованість на зовнішній світ, ніж на себе. В якості соціальних особливостей слід відзначити, що комунікативні здібності підлітків з високим рівнем самотності значно знижені в порівнянні з підлітками, які не відчують самотність, кореляційний аналіз показав значення коефіцієнта - r-Пірсона = 0,565.

Метод кореляції по Пірсону показав, що результати за шкалою самотності не корелюють з такими елементами самосвідомості, як самооцінка, значення коефіцієнта - r-Пірсона = 0,116, однак, цей метод показав значимий зв'язок балів цієї шкали зі зниженими комунікативними властивостями підлітків, перебуваючих у стані самотності.

На нашу думку в теперішній час підліток живе у світі, складнішому за своїм змістом та тенденціями соціалізації, напевно це пов'язане, із бурхливим

темпом життя, технічним прогресом, що пред'являють до підростаючого покоління нові вимоги. Із насиченим розповсюдженням інформаційного простору, що створює інформаційне перенасичення, яке глибинно впливає на підлітка, у якого ще немає чіткої життєвої позиції. Ще такий фактор, як економічна криза та карантинні обмеження, що вразили наше суспільство у цьому році, викликає у підлітків почуття безнадійності та самотності, яке не розвитку комунікативних здібностей, а навпаки, при цьому у молодих людей бурхливо розвивається почуття внутрішнього протесту в часто неусвідомленій формі, про що нам підтвердив рівень самоагресії у підлітків, адже підлітки більше за інші вікові групи страждають від нестабільності соціальної, економічної та моральної ситуації в країні, втративши сьогодні необхідну орієнтацію в цінностях і ідеалах, - старі зруйновані, нові - не створені. Нестабільність у всіх сферах життя призводить до нестабільності і в системі моральних норм і цінностей підростаючого покоління, що не може не проявлятися у відчутті самотності, прихованій агресії, підвищеній тривожності, зниженого показника комунікативних та організаційних здібностей, тобто у використанні захисних механізмів особистістю. І підлітки в таких нестабільних умовах особливо вразливі. Невпевненість у завтрашньому дні у підлітків сприяє зниженню самооцінки, збільшенню відчуття стану самотності, посилення тривоги, страху, більшого прояву примітивних захисних механізмів. Все це призводить до виникнення своєрідних форм поведінки, в яких виявляються відтінки самотності та агресії, як самозахисту і самоствердження.

Почуття самотності в цьому віці відчувається як нерозуміння, відкидання, непотрібність. Саме в цей віковий період самотність може привести до негативних соціально-психологічних наслідків у вигляді асоціальної поведінки. Підвищений стан ситуативної тривожності підвищує стан самотності. Таким чином, не відкидаючи значимості при переживанні підлітками самотності, ми можемо стверджувати, що проблема підліткової самотності пов'язана насамперед з проблемами спілкування, з недостатністю

комунікативних умінь і навичок. Результати даного дослідження можуть бути використані у роботі практичних психологів та педагогів, які працюють з підлітками. Проблема підліткової самотності залишається актуальною і вимагає подальшого вивчення.

Ми вважаємо, що борг батьків і вчителів - допомогти підлітку виробити вміння справлятися з негативними емоціями самотійно, знаходячи контроль над своїми переживаннями, приймаючи будь-які власні почуття і стану, свідомо керуючи ними, людина стає цікавою сам собі, починає адекватно і конструктивно реагувати на зауваження або відкидання з боку оточуючих. Також дуже важливо довести до відомості підлітків, що, викладаючи в інтернет велике, з різними подробицями, кількість інформації про себе, людина відкриває шлях для вторгнення в особистий простір, а це загрожує негативними наслідками. Так що іноді не заважало би використовувати позитивний потенціал самотності для утримання необхідної інстанції в спілкуванні, збереження в секреті своїх таємних бажань, переживання важливих життєвих моментів «наодинці з собою», що необхідно для самопізнання і більш глибокого розуміння себе.

Рекомендації підліткам.

1. Навчіться комфортно відчувати себе «наодинці з собою», використовувати відсутності будь-кого поруч для пізнання своєї унікальності, своїх духовних потреб, розкриття свого творчого потенціалу. Почуття самотності - універсальне переживання, властиве всім людям і необхідне для дорослішання.

2. Вдосконалюйте практику спілкування: навчіться конструктивно вступати в контакт з іншими людьми і виходити з контакту, виробіть вміння говорити про свої потреби і чути про потреби оточуючих. Поважайте особисті кордону іншого і дбайливо ставтеся до власних психологічним кордонів. Пам'ятайте: негативні почуття з приводу самотності можуть виникати через нестачу комунікативних навичок.

3. Розвивайте навички контролю над своїми емоціями і діями в обстановці, в якій ви відчули себе самотнім і знехтуваним. Багато неприємні і болючі ситуації (розрив дружніх зв'язків, нерозуміння оточуючих, несправедливе ставлення до вас іншої людини) містять в собі позитивні можливості для вас. Такі ситуації змушують людину шукати оптимальні шляхи вирішення важливих завдань, допомагають позбутися від визначених ілюзій, призводять до переосмислення того, що відбувається і знаходженню внутрішніх особистісних ресурсів.

4. Зверніться по допомогу до психолога в тому випадку, якщо ви тривалий час відчуваєте тяжке почуття самотності, відчуваючи при цьому безпорадність, зниження самооцінки, тривогу.

Рекомендації вчителям.

1. Проінформуйте в співдружності з педагогом-психологом школярів і їх батьків про причини переживання підлітками самотності, основними з яких є наступні: наступ нового вікового етапу - етапу дорослішання і сепарації, сполученого з інтересом дорослішає людини до свого внутрішнього світу; недолік комунікативних навичок і відхід від відповідальності за побудову взаємин з іншими людьми; затяжні конфлікти в родині, призводять до відчуття у підлітка почуття власної нікчемності і непотрібності; гіперопіка з боку батьків, уповільнююча розвиток відносин підлітка з однолітками.

2. Організуйте спільну діяльність класу, спрямовану на формування у кожного учня почуття захищеності, єднання з іншими, приналежності шкільного колективу, підліткові важливо відчувати, що до його думки прислухаються, що кожен член колективу може знайти допомогу і підтримку у вчителя і однолітків. Особливу увагу слід звернути на можливість виникнення у підлітків загальних позитивних переживань в процесі спільної діяльності. Не менш важливо розвивати в учнів навички спілкування.

3. Забезпечте підлітку підтримку в освоєнні навичок рефлексії і цілеполюгаючої активності, сприяють конструктивному переживання

самотності і призводять до позитивного рішення проблем, що виникають у зв'язку з цим переживанням. навчіть своїх вихованців емоційно-вольової саморегуляції.

4. Негайно повідомте педагогу-психологу і адміністрації школи про ознаки деструктивного переживання самотності, помічених вами у підлітка. Також в делікатній формі порекомендуйте самому школяреві звернутися до психолога.

Рекомендації батькам.

1. Розмовляйте з підлітком! Демонструйте своє позитивне ставлення до нього, пам'ятайте, що йому важливо бути почутим вами, не критикуйте підлітка за те, що він розповідає про своє переживання самотності.

2. Організуйте спільно з підлітком сімейні заходи, на яких він міг би відчутти свою значимість, єднання з іншими членами сім'ї, а також реалізувати свою потребу в турботі і любові оточуючих.

3. Згадайте, що допомагало вам у підлітковому віці подолати самотність. Розкажіть синові чи доньці про свої способи переживання цього стану, а також про його позитивному потенціалі. На власному прикладі навчайте сина або дочку навичкам спілкування і підтримки адекватної самооцінки.

4. Запропонуйте підлітку звернутися до фахівця або домовтеся сходити до психолога разом - в разі, якщо переживання самотності вашим дорослішає дитиною виявляється занадто тривалим і болючим.

Самотність - одне з природних станів, пережитих людиною. Важливо допомогти підлітку сформувати здатність прийняти це переживання, конструктивно переосмислити і використовувати його позитивні сторони для саморозвитку, самовдосконалення, реалізації творчого потенціалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гасанова П.Г., Омарова М.К. Психологія самотності. Товариство з обмеженою відповідальністю «Фінансова Рада України» (Київ), 2017р. - 76с.
2. Н. Хамітов Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. — Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. — С. 564. — 742 с. — 1000 екз. — ББК 87я2. — ISBN 966-531-128-X.
3. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. — Х.: Прапор, 2007.— 640 с. ISBN 966-7880-85-0
4. Електронний ресурс: <https://nuph.edu.ua/slovník-psihologichnih-terminiv/> (дата звернення 14.05.2020 р.)
5. Помазова О.В. Самотність як психологічний феномен / О.В. Помазова. – Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». – Вип. 23. – 2013. – С. 206-214
6. Введення в психоаналіз: Лекції: З. Фрейд, М.: Наука, 1991.- 456 с. ISBN 5-02-013357-4
7. Корчагіна, С.Г. Психологія самотності: навчальний посібник / Московський психолого-соціальний інститут, 2008. - 228 с.
8. Лабіринти самотності / Пер. з англ., сост., заг. ред. і предисл. Н.С. Покровський. - М.: Прогрес, 1989. - 624 с.
9. Перлман Д., Попелу Л. Теоретичні підходи до самотності. Лабіринти самотності. М.: Прогрес, 1989. С. 152-168.
10. Табачковський В., Булатов М., та ін.. Філософія: світ людини. – К.: Либідь, 2003. – С.243-263
11. Вейс Р.С. Питання вивчення самотності. Лабіринти самотності. М.: Прогрес, 1989. С. 114-128.
12. В.Б. Шумський. Екзистенційна психологія і психотерапія 2-е вид., Навчальний посібник для бакалаврату та магістратури. 2016р.

13. Ялом, І. Екзистенціальна психологія. Видавництво «Римис», 2008. - 608 с.
14. Міюскович Б. Самотність: міждисциплінарний підхід // Лабіринти самотності. М.: Прогрес, 1989. С. 52-87.
15. Cacioppo, J.T. Social Neuroscience / J.T. Cacioppo // Cambridge University Press. - 2016. - P. 45-48. URL: <https://doi.org/10.1017/SVO9781316422250.011> (дата звернення: 20.06.2020).
16. О.В. Тимченко, Самотність як соціальн-психологічне явище: основні моделі та сучасні тенденції, Журнал «Теорія і практика сучасного психолога», № 2, 2018 р.
17. Кочарян О. С., Лісеная А.М. Навчальний посібник «ПСИХОЛОГІЯ переживання» Харківський Національний Університет імені В.Н. Каразіна, 2011. -240 с.
18. Кон І.С. Психологія ранньої юності Книга для вчителя, - Видавництво «Просвещение», 1989. - 255 с .;(Психол. наука - школі). - ISBN 5-09-001053-6
19. Салліван С., Стек Г.. Інтерперсональна теорія в психіатрії. Видавництво: КСП; 347 с.; 1999 р. ISBN: 5-88596-011-9.
20. Леонтьєв А. Н. Проблеми розвитку психіки / А. Н. Леонтьєв // Діяльність. Свідомість. Особистість. - М.: [б. в.], 1975.
21. Layden, E.A. Loneliness predicts a preference for larger interpersonal distance within intimate space / E.A. Layden, J.T. Cacioppo, S. Cacioppo // PLoS ONE. - 2018. - Vol. 3. -e0203491. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0203491> (дата звернення: 11.06.2020)
22. Малишева С.В. «Образ Я» і уявлення про сверсників у підлітків, які переживають самотність: автор. дисертація на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна психологія». МГУ ім. М.В. Ломоносова - М., 2003. - 25 с.
23. Кальницька К. О. Криза непорозуміння у відносинах батьків і дітей-підлітків / К. О. Кальницька // Вісник Чернігівського національного

педагогічного університету. Серія : Психологічні науки. - 2015. - Вип. 128. - С. 121-125. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2015_128_29

24. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій). 2-ге вид.: Навч. посіб. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 128 с.
25. Долгінова О. Б. Самотність і відчуженість в підлітковому і юнацькому віці: Дис. канд. психол. наук: 19.00.07: СПб., 1996. 166 с. РДБ ОД, 61: 96-19 / 150-6
26. Александров Ю. В. Психологія розвитку : Навчальний посібник. Видавництво «ФОП Панов А.М.» , 2015. С 201 – 202.
27. Романенко О.В. Напрямки профілактики віктимної поведінки неповнолітніх, Юридична психологія, № 2 (21), 2017 р.
28. Попелюшко Р.П. Асоціальна поведінка як проблема підліткового віку, Хмельницький національний університет
29. Байярд Р.Т., Баярд Д. Ваш неспокійний підліток: практичне керівництво для зневірених батьків: Пер. з англ. - М. : Просвещение, 1991. - 224 с.
30. Шикіна О. А., Айдарова Е.Н. Теоретичні підходи до проблеми самотності: від «патології» до ресурсу. Журнал "Світ педагогіки і психології" №8 (37) Серпень 2019
31. Радчук В.М., Суруджій М.П. Аналіз теоретичних підходів щодо вивчення феномену самотності. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
32. Психологія підлітка: підручник / Под ред. А. А. Реана. - СПб. : Прайм-Еврознак, 2007. - 480 с.
33. Осін Е.Н., Леонтьєв Д.А. Диференційний опитувальник переживання самотності: структура та властивості. Психологія. Журнал Вищої школи економіки. - 2013. - Т. 10. - №1. - С. 55-81.

34. Фельдштейн Д.І. Психологія дорослішання: структурно-змістовні характеристики процесу розвитку особистості: Вибрані праці. М.: МПСІ: Флінта, 1999. - 672 с.
35. Waylen A, Stallard N, Stewart-Brown S. Parenting and health in mid-childhood: a longitudinal study. *European Journal of Public Health*, 2008, 18(3):300–305.
36. Moreno C et al., HBSC Peer Culture Focus Group. Cross-national associations between parent and peer communication and psychological complaints. *International Journal of Public Health*, 2009, 54(Suppl. 2):235–242
37. Molcho M, Nic Gabhainn S, Kelleher C. Interpersonal relationships as predictors of positive health among Irish youth: the more the merrier. *Irish Medical Journal*, 2007, 100:8:(Suppl.):33–36.
38. Zambon A et al. The contribution of club participation to adolescent health: evidence from six countries. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 2010, 64(1):89–95.
39. Kuntsche E. Decrease in adolescent cannabis use from 2002 to 2006 and links to evenings out with friends in 31 European and North America countries and regions. *Archives of Pediatric and Adolescent Medicine*, 2009, 163(2):119–125.
40. Виготський Л.С. Педологія підлітка // Збірник творів в 6-ти т. Т. 4. Дитяча психологія / Під ред Д. Б. Ельконіна. М.: Педагогіка 1984, 432 с. С. 146-161.
41. Дуткевич Т.В. Дитяча психологія, Навчальний посібник, Київ «Центр учбової літератури» 2012 р.
42. Д. Б. Ельконін, Т. В. Драгунова, А. В. Захарова, М. Е. Боцманова Крайг Г., Бокм Д. Психологія розвитку. – 9-е вид. – СПб.; 2005. Серія "Мастери психології".
43. Малихіна Т.П., Технологія корекційно-розвивальної роботи з підлітками : навч. посіб. / Т.П. Малихіна, Н.І. Сердюк – Бердянськ : БДПУ, 2015. –131с.

44. Вінс В.А., Пивко С.М. Стаття «Причини появи конфліктів у міжособистісній взаємодії підлітків»
45. Гаврилова Т. П. Учитель і сім'я школяра / Т. П. Гаврилова. - М.: Знання, 1988. – 79 с. (Нове у житті, науці, техніці. Педагогіка і психологія; 1988/9).
46. Яновська Т.А. Психологічні особливості становлення ідентичності у дітей підліткового віку. Психологія і особистість. 2015. № 2 (8) Ч.1
47. «Жан Піаже. Мовлення і мислення дитини»: Римис; 2008, ISBN 978-5-9650-0045-6
48. Позина М.Б. Психологія і педагогіка: Навчальний посібник. / Наук. ред. І.Ф. Неволін - М.: Університет Наталії Нестерової, 2001.- 97 с.
49. Зимянський А.Р. Соціально-психологічні передумови розвитку моральної самосвідомості у підлітковому віці. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III(19), Issue: 38, 2015 www.seanewdim.co
50. Чумак В. В. Вікова психологія : навч. посіб. /. – Бердянськ : Видавець Ткачук О. В., 2015 – 192 с. ISBN 978-966-2261-00-0
51. Павелків, Р. В. Вікова психологія: підручник для студ. вищ. навч. закл. / Р. В. Павелків. – К. : Кондор, 2011. – 469 с.
52. Соколова О.Н. Особливості переживання самотності в підлітковому віці / О. Н. Соколова // Психологія, соціологія та педагогіка. 2014. № 4
53. Железнякова Ю. В. Самотність у підлітковому віці як соціально-психологічна проблема / Ю. В. Железнякова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Педагогіка і психологія. - 2013. - Т. 21, вип. 19. - С. 67-74. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdupp_2013_21_19_11
54. О. Ю. Дмитренко Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського Індивідуально-психологічні особливості переживання

самотності серед молоді ISSN № 9125 0912 Вісник ДНУ. Серія: Педагогіка і психологія, 2012, вип. 18, т. 20, № 9/1

55. Клибанівська Т.М. Теоретичні аспекти дослідження самосвідомості особистості, Актуальні проблеми психології. Том I. Випуск 51

56. Божович Л.І. Проблеми формування особистості: Вибрані психологічні праці. 3-є вид. - М.: Московський психолого-соціальний інститут, Воронеж: НВО "МОДЕК" 2001. - 352 с. - Під ред. Д.І.Фельдштейна. - (Серія "Психологи Вітчизни"). ISBN 5-89502-210-3 (МПСІ).

57. Воробйова І. В. Психологічні аспекти десоціалізації особистості в підлітковому віці / І. В. Воробйова, С. О. Ларіонов // Право і Безпека. - 2016. - № 3. - С. 125-129. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2016_3_25

58. Ю.О. КЛУБОК Самотність як соціально-психологічний феномен Психологія: реальність і перспективи Випуск 1, 2013. Збірник наукових праць РДГУ.160

59. Крутецький В. А. Психологія: Підручник для учнів пед. училищ.- М.: Просвітництво, 1980.—352 с,

60. Гордєєва К. С. Самотність серед молоді як одна з найактуальніших соціально-психологічних проблем / К. С. Гордєєва // Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Сер. : Педагогічні науки. - 2016. - Вип. 31. - С. 174-182. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vgnpu_2016_31_26

61. Никоненко Ю.В. Дослідження особливостей стану самотності у респондентів підліткового віку, Народна освіта, Випуск №1(22), 2014 р.

62. Масгутова С. К. Основні проблеми підліткового віку в контексті шкільної психологічної служби. Канд. дисертація 19.00.07.-М, 1988, Абрамова, Г. С.

63. Хараш А. Психологія самотності / А. Хараш // Педологія. – 2000. – № 4. – 497с.

64. Попелюшко Р. П., Самотність – як проблема соціалізації особистості в суспільстві. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна», №2(8)/2013

65. Гусейнова Н.О. Психологічний контекст феномену самотності. Науковий вісник Херсонського державного університету. Випуск 2, 2013

66. Абрамова Г. С. Вікова психологія: підручник і практикум для академічного бакалаврату / - 2-е вид., Випр. і доп. - М.: Видавництво Юрайт; ВД Юрайт, 2014. - 811 с. - Серія: авторський підручник

67. Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини : Методичні матеріали для тренера / авт.-упор. : О. В. Безпалько, Т. Л. Лях, В. В. Молочний, Т. П. Цюман; під заг. ред. Г. М. Лактіонової. – К. : Наук. світ, 2003. – 107 с.

68. Савонько Є.І. Вікові особливості співвідношення орієнтації на самооцінку і на оцінку іншими людьми. Вивчення мотивації поведінки дітей і підлітків: збірник експериментальних досліджень / ред. Л.І. Божович, Л. В. Благонадежина. - Москва: Педагогіка, 1972. - С. 81-111. - URL: <http://www.psychlib.ru/inc/absid.php?absid=73532>.

69. Електронний ресурс: https://dostup.pravda.com.ua/request/kilkist_ditiachogho_nasieliennia

(дата звернення 01.08.2020 р.)

70. Миколаєва Е.Л. Психічне здоров'я на євразійському просторі культур: клінічні, психологічні та соціальні реалії / Е.Л. Миколаєва, Ю.В. Ігнат'єва, М.М. Мухамадієва. - Чебоксари: Вид-во Чувашського ун-ту, 2013. - 378 с.

71. Кудрявцев І.А. Психолого-психіатрична експертиза: проблеми і перспективи / И.А.Кудрявцев // Психологічний журнал. — 1985. — т. 6. — № 1. — с. 91

72. Коцан І. Я., Ложкін Г. В., Мушкевич М. І. К 75 Психологія здоров'я людини / За ред. І. Я. Коцана.– Луцьк: РВВ —Вежа|| Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011.– 430 с. ISBN 978-966-600-393-8

73. Психологія розвитку: Підручник для студ. вищ. психол. і пед. навч. закладів / За ред. Т.Д. Марцинковський. - М., 2001 (стр.25-28)
74. Кошелева Ю.П. Самопред'явлення самотніх людей в тексті газетних оголошень // Питання психології. 1998. №2. С. 106-116.
75. Рубінштейн С. Л. Вибрані філософсько психологічні праці; Основи онтології, логіки і психології / С. Л. Рубінштейн; РАН, Інститут психології;. - М.: Наука, 1997. - 463 с. - (Пам'ятки психологічної думки). - ISBN 5-02-013550-X
76. Ломов Б.Ф., Методологічні та теоретичні проблеми психології. Москва, 2008
77. Александров Ю. І., Артемцева Н. Г., Артемьева Т. І. Розвиток психології в системі комплексного людинознавства. Частина 1 / Відп. ред. А. Л. Журавльов, В. А. Кольцова. - М. : Вид-во «Інститут психології РАН», 2012. - 828 с. ISBN 978-5-9270-0246-7
78. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: Курс лекцій. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – 124 с.
79. Роль особистості у формуванні соціальних відносин у сучасному суспільстві: збірник наукових праць / [Калениченко Р.А., Ківенко Н.В., Корольчук М.С., Льовкіна О.Г., Осьодло В.І., Петухова І.О., Тарапатова Н.М. та ін.]; за загальною ред. Ківенко Н.В. – Ірпінь: Вид-во Національного університету ДПС України, 2014. – 286 с.
80. Платонов Ю.П. Основи етнічної психології, Спб, 2003, 452 с .
81. Діагностики емоційно-морального розвитку / Ред. і упоряд. І.Б.Дерманова. - Спб. : Видавництво "Річ", 2002. С.124-126.
82. Діагностика комунікативних і організаторських схильностей (КОС-2) / Фетіскін Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Соціально-психологічна діагностика розвитку особистості і малих груп. - М., 2002. С.263-265.

83. Прихожан А. М., Толстих Н. Н. Психологія сирітства. 2-е вид. - СПб .: Пітер, 2005. - 400 с .: іл. - (Серія «Дитячому психолога»). ISBN 5-469-00205-5 ... Джерело: [http://psychlib.ru/mgppu/PPs-2005/PPs-400.htm#\\$p1](http://psychlib.ru/mgppu/PPs-2005/PPs-400.htm#$p1)
84. Ільясов Ф. Н. Словник соціальних досліджень. М .: ВЦ Оріон. 2016.
85. Климчук В.О. Математичні методи у психології. Навчальний посібник для студентів психологічних спеціальностей / Віталій Климчук. – К.: Освіта України. – 2009. – 288с.
86. Енциклопедія для дітей. Том 18. Людина. Ч.2. Архітектура душі. Психологія особистості. Світ взаємин. Психотерапія / Глав. ред. В.А.Володін. -, 2002.
87. Миронець М.Г. Психологічні особливості переживання самотності в підлітковому віці. "Наука і освіта", №1-2, 2013
88. Айвазян Л. Ю. Особливості прояву самотності як психологічного явища. Вісник Національного університету оборони України 5 (36) / 2013
89. Євдокимова Н. О., Бартошук М. М. Вплив правосвідомості старших підлітків на рівень агресивності. Актуальні проблеми психології. - 2015. - т. 7, вип. 38. - с. 178-188.